

ANNA DĄBROWSKA

Wrocław, Polen

Od spadka do przypadku. Deklinacja rzeczownika w podręcznikach dla cudzoziemców – ujęcie diachroniczne

Lektura jakiegokolwiek gramatyki w całości może
stać się zajęciem nużącym.
Przemysław Zwoliński

Cudzoziemcy uczący się języka polskiego od dawna korzystali z różnego rodzaju pomocy dydaktycznych – podręczników, zbiorów, rozmówek czy gramatyk. Opracowania te uczyły m.in., jak prowadzić rozmowy zawodowe i towarzyskie, jak pisać listy, pokazywały modlitwy w języku polskim, miały także ułatwić przyswojenie polskiej gramatyki.

Jednym z rodzajów pomocy w nauczaniu języka obcego były i są opisy gramatyczne języka docelowego. Mogą one być wyczerpujące i pełne szczegółów, mogą też przedstawiać najprzydatniejsze reguły, bez znajomości których opanowanie akceptowalnych wypowiedzi nie jest możliwe. Opracowania te są zwykle staranne i przemyślane, jakkolwiek zdarzały się również dość przypadkowe i chaotyczne. Drugi typ pojawiał się kilkaset lat temu, kiedy brakowało jeszcze systematycznego opisu gramatycznego języka polskiego, istniała natomiast potrzeba przekazania cudzoziemcom wiedzy o gramatyce polszczyzny. Radzono sobie z tym, jak umiano – raz lepiej, raz gorzej, przy czym ważne jest, że problemu nie omijano.

W tym tekście analizuję wybrane gramatyki i podręczniki języka polskiego dla cudzoziemców pod kątem sposobu przedstawienia w nich deklinacji rzeczownika. Sięgam do najstarszych publikacji szesnastowiecznych, by poprzez siedemnasto- i osiemnastowieczne dojść do wieku XIX. Koncentruję się na deklinacji rzeczownika, ponieważ przeanalizowanie całej fleksji przekracza ramy jednego artykułu.

Przez długi czas autorzy gramatyk języków nowożytnych swoje opisy wzorowali na gramatykach łacińskich, czego konsekwencją było między innymi przyjęcie sposobu opisywania wraz z kategoriami morfologicznymi, podziałem na części mowy czy terminologią. Powszechnym wzorem były powstałe w czwartym wieku naszej ery gramatyki łacińskie Aeliusa Donatusa – „Ars minor” i „Ars maior”. Donat był w Polsce znany i wielokrotnie wznawiany, o czym pisze m.in. Mecherzyński (1833).

Język łaciński rozróżnia sześć przypadków (Wikarjak 1978:15), w języku polskim natomiast jest ich siedem. Ta niewielka różnica spowodowała w początkach opisu gramatycznego polszczyzny pewien chaos i brak precyzji – mechanicznie wprowadzono łaciński wzorzec opisu gramatycznego, nieprzystający do struktury języka polskiego. Analiza dawnych gramatyk języka polskiego pokazuje, że początkowo wyróżniano sześć przypadków, potem dość długo panowało przekonanie o istnieniu ośmiu przypadków (potrójnego ablativu). Taka postawa nie dziwi, jeśli weźmie się pod uwagę brak narzędnika i miejscownika w łacinie, których funkcję pełni ablativus, zawierający w sobie ablativus locativus, ablativus instrumentalis oraz ablativus właściwy (Wikarjak 1978:15). Takie podejście dominowało nawet wówczas, kiedy Mesgnen-Meniński w roku 1649 uznał, że tak naprawdę w języku polskim przypadków jest siedem¹.

Opisy języka (gramatyki) z dawnych wieków różnią się zdecydowanie i w sposób oczywisty od opisów nam współczesnych. Niebezpieczeństwem grożącym badaczom jest (nieświadome nawet) uleganie spojrzeniu przez pryzmat późniejszych osiągnięć nauki, niebranie pod uwagę ówczesnego sposobu myślenia i stanu ówczesnej wiedzy. Stale należy pamiętać, że w wielu wypadkach opis gramatyki języka polskiego był dobry, choć niepełny – zauważano istotne zjawiska języka, a z wieloma nie umiano sobie poradzić. Jednocześnie powinno się mieć świadomość, że przed drugą dekadą dziewiętnastego wieku języki opisywano intuicyjnie i amatorsko i dotyczy to także języka polskiego.

Cel pracy

Celem pracy jest zbadanie sposobu przedstawiania deklinacji rzeczowników polskich w dawnych gramatykach języka polskiego dla cudzoziemców. Chodzi nie tylko o liczbę przypadków – zostało to już omówione przez wcześniejszych badaczy. Przedmiotem zainteresowania jest dobór wyrazów dokonany przez poszczególnych autorów jako wzorcowe w podawanych przykładach deklinacji. Decyzja o doborze miała wpływ na przekaz merytoryczny – podanie pełnego paradygmatu (a tylko takie wzięłam pod uwagę) takiego, a nie innego rzeczownika wskazywało na ważność reprezentowanego przez niego typu fleksyjnego. Świadczyło również

¹ „Meniński do sześciu przypadków dodaje przypadek siódmy – ultimus, ponieważ, jak tłumaczy, ‘ultimus’ różni się od wszystkich innych przypadków zakończeniem, użyciem i rządzącymi nim przyimkami” (Jefimow 1970:63).

o trafności (lub jej braku) opisu gramatycznego. Praca ma też pokazać mozolny rozwój fragmentu opisu gramatycznego – zarówno nowatorstwo poszczególnych autorów, jak i bezkrytyczne powtarzanie stwierdzeń ich poprzedników.

Za pełny opis deklinacji rzeczownika przyjął ten, który został zawarty w „Gramatyce współczesnego języka polskiego. Morfologia” (1984). Gramatyka ta stała się punktem odniesienia dla opisów dużo wcześniejszych. Pozwoliło to na stwierdzenie, które klasy paradygmatów fleksyjnych opisywano we wcześniejszych gramatykach, które zaś pomijano. Odwołanie się do obecnego stanu wiedzy o gramatyce języka polskiego daje wspólną płaszczyznę odniesienia dla wszystkich omawianych gramatyk, co pozwala na ich porównywanie. Współczesny układ gramatyki wykorzystała wcześniej w swoich badaniach Jefimow (1970). Należy przy tym zaznaczyć, że gramatyka akademicka z końca XX wieku jest opracowaniem naukowym realizującym spójne założenia teoretyczne, natomiast wszystkie analizowane przeze mnie książki to opracowania dydaktyczne o niesłychanie silnym nastawieniu praktycznym. Pociąga to za sobą redukcję materiału do rozsądnej ilości, przyjmuje a priori, że nie cała wiedza gramatyczna jest potrzebna cudzoziemcom. Można więc z góry założyć, że nie wszystkie klasy paradygmatów fleksyjnych znalazły się w dawnych podręcznikach gramatyki².

Materiał i metoda

Materiał stanowią informacje o deklinacji rzeczownika pochodzące z 10 gramatyk i podręczników języka polskiego zawierających część gramatyczną, opublikowanych w okresie XVI–XIX wiek. Kryterium doboru związane było z oryginalnością i/lub popularnością danego opracowania. Oryginalność rozumiana jest jako pionierstwo albo nowatorstwo w spojrzeniu na gramatykę polską, natomiast popularność wiąże się z liczbą wydań. Pod uwagę wzięto jedynie publikacje przeznaczone dla cudzoziemców, pominięto natomiast prace dla odbiorców rodzimych (w odniesieniu do XVIII i XIX wieku; wszystkie wcześniejsze gramatyki – oprócz opracowania Walentego Szylarskiego – były przeznaczone dla cudzoziemców). Początkowo – w wieku XVI, XVII oraz w połowie XVIII wieku – większość opisów gramatycznych polszczyzny wychodziła spod piór cudzoziemców. Autorzy gramatyk i podręczników dostosowywali publikacje do odbiorców, w związku z czym pojawiają się w nich wyrazy i zwroty zaczerpnięte z uzusu, niewiele jest zaś przykładów pochodzących z literatury³. Takie podejście spowodowało, że pojawiają się w nich innowacje i warianty funkcjonujące w polszczyźnie mówionej. Z drugiej zaś strony przechowują czasem formy archaiczne, a to z powodu czerpania bez zahamowań

² Swego czasu w odniesieniu do gramatyk Volckmara, Mesgniena-Menińskiego, Kontzewitz-Kotzera i Brożka zrobiła to Regina Jefimow (1970, tabela na stronie 68–69). Ze względu na czas powstania monografii nie mogła odwołać się do „Morfologii”, co robię w tym artykule.

³ Nie dotyczy to wszystkich opracowań, np. Statorius czerpał przykłady z M. Reja, co wykazał Zwoliński (1953).

i odniesień z tekstów poprzedników (Ostaszewska/Siuciak 2002:19). Analizowane podręczniki były pisane – zgodnie z ówczesnym zwyczajem – albo po łacinie, albo – ze względu na odbiorców – w języku niemieckim. Tradycyjnie gramatyki i podręczniki starały się opisywać całość materiału językowego – były przeznaczone zarówno dla początkujących, jak i bardziej zaawansowanych. W tabeli 1 wymienione są przeanalizowane publikacje.

Tabela 1. Wykaz przeanalizowanych gramatyk i podręczników

L.p.	Rok wydania	Autor	Tytuł
1.	1539; 1595*	anonym	„Wokabularz rozmaitych Sentancyi...” (tzw. „Książeczki polskie...”)
2.	1568	Piotr Statorius-Stojeński	„Polonicae Grammatices Institutio”
3.	1594; 1612*	Nicolaus Volckmar	„Compendium Linguae Polonicae...”
4.	1649	Franciszek Mesgnien-Meniński	„Grammatica seu institutio Polonicae linguae”
5.	1668	Sigismund Kontzewitz-Kotzer	„Aperta janua polonicae linguae”
6.	1689	Johannes Ernesti	„Polnischer Donat...”
7.	1746	Johann Carl von Jasienica Woyna	„Kleiner Lustgarten...”
8.	1720; 1771*; 1774*	Johannes Moneta	„Enchiridion Polonicum...”
9	1805	Christoph Coelestin Mrongovius	„Polnische Sprachlehre für Deutsche...”
10	1857	Moritz Joel	„Anleitung zur Erlernung der polnischen Sprache ...”

*Oznacza rok wydania, z którego korzystałam przy opracowywaniu niniejszego tekstu.

Zastosowano metodę filologiczną i porównawczą: z opracowań wybrano fragmenty dotyczące deklinacji rzeczownika i sprawdzono podaną przez danego autora liczbę przypadków, liczbę deklinacji oraz wyrazy wybrane jako przykłady poszczególnych typów deklinacyjnych⁴.

Stan badań

Gramatyki języka polskiego pisane z myślą o obcokrajowcach są źródłem znanym i wykorzystywanym. Sięgało do nich wielu autorów gramatyk i językoznawców zajmujących się gramatyką historyczną czy historią języka.

Pod koniec XIX wieku w tekście „Grammatyka i grammatycy” Józef Plebański pisał o dawnych gramatykach języka polskiego (Plebański 1892). Sposób

⁴ Chodzi o te wyrazy, które zostały odmienione jako ilustracja działania danego typu fleksyjnego. Pomijam wyrazy wymienione dodatkowo w tekście.

przedstawiania gramatyki polskiej w pracach pisanych w ubiegłych wiekach przez cudzoziemców był przedmiotem dociekań Przemysława Zwolińskiego, który w połowie XX wieku poświęcił temu obszerne teksty⁵. W jednym z nich Zwoliński (1956) poddał analizie 10 gramatyk siedemnastowiecznych, zwracając szczególną uwagę na plagiaty (niezaznaczone zapożyczenie od poprzedników) oraz – przeciwnie – na samodzielność i nowatorstwo niektórych autorów. Przeanalizował gramatyki Nickolausa Volckmara, Jeremiasa Roterera, Sigismunda Kontzewitza-Kotzera, Franciszka Mesgniena-Menińskiego, dwie Macieja Gutthätera-Dobrackiego, Jana Karola z Jasienicy Woyny oraz wydaną przez Jana Tobiasza Kellera gramatykę polsko-niemiecką. Wcześniej zajął się pierwszą gramatyką języka polskiego Piotra Statoriusa-Stojeńskiego (Zwoliński 1953). Ponadto mniej lub bardziej szczegółowo zajmowali się dawnymi gramatykami różni badacze, między innymi Zenon Klemensiewicz, wspomniany wcześniej Józef Plebański, Elżbieta Umińska-Tytoń. Podstawą materiałową ich badań były m.in. wybrane gramatyki pisane z myślą o cudzoziemcach. Regina Jefimow poświęciła książkę siedemnastowiecznym gramatykom gdańskim; analizuje w niej prace Volckmara, Kontzewitza-Kotzera, Menińskiego, Gadebuscha i Brożka. Na tej podstawie stwierdziła, że „gramatyki ich są do siebie podobne i wzajemnie zależne, chociaż każda wprowadza coś nowego” (Jefimow 1970:23). Badaczka ta oddała sprawiedliwość gdańskim gramatykarzom, dochodząc do wniosku, że ich prace zawierają bogatą wiedzę o języku polskim. Sugeruje, by mówić raczej o stanie wiedzy o języku polskim w Gdańsku, a nie o wiedzy poszczególnych autorów (s. 176). W opracowaniu polskiej terminologii gramatycznej Andrzej Koronczewski (1961) pomija ważny dla pierwszych gramatyk języka polskiego Ablativus. Jedynie w odniesieniu do gramatyki Jeremiasa Roterera wspomina o spolszczeniu formy *ablatywus* (Koronczewski 1961:16). Dawne gramatyki języka polskiego dokładnie przeanalizował P. Zwoliński, jednak niektóre z jego ocen krytycznych – przede wszystkim ta dotycząca opracowania Nickolausa Volckmara – zostały zweryfikowane przez Reginę Jefimow, która wysoko oceniła gramatykę gdańskiego lektora (Jefimow 1963). Ta sama autorka opracowała gdańskie gramatyki siedemnastowieczne autorstwa Volckmara, Kontzewitza-Kotzera, Brożka oraz Mesgniena-Menińskiego (Jefimow 1970), sporo miejsca poświęcając deklinacji. Z materiału pochodzącego z dawnych gramatyk korzystała też Irena Bajerowa (1964). Krótko mówiąc, gramatyki przeznaczone dla cudzoziemców są od dawna użytecznym i uznanym źródłem wiedzy o dawnym języku polskim.

Analiza materiału

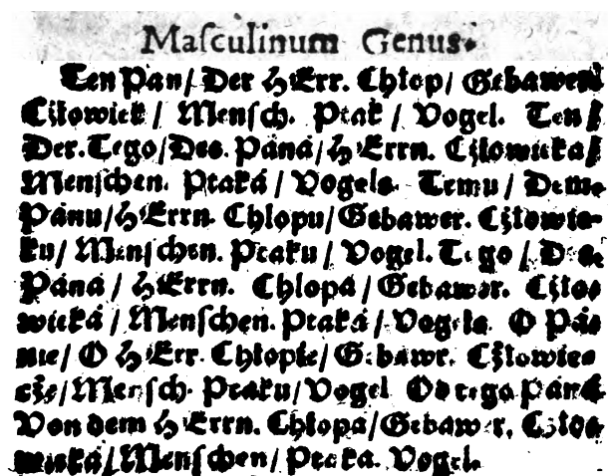
Analizowany materiał przebadany został w układzie chronologicznym, by pokazać ciągłość rozwoju spojrzenia na deklinację języka polskiego jako języka obcego. „Wokabularz...” z roku 1539 to pierwszy zachowany podręcznik do

⁵ Por. P. Zwoliński 1953, 1956, 1963.

nauczania języka polskiego jako obcego; powstał jeszcze przed napisaniem jakiegokolwiek gramatyki polszczyzny, tak więc anonimowy autor musiał się uporać z uporządkowaniem i przekazaniem wiedzy gramatycznej. Było to trudne i nie zostało przeprowadzone w całości. Jest rzeczą oczywistą, że autor musiał zająć się fleksją języka polskiego, bez której nie można poprawnie zbudować wypowiedzi. Analiza zawartości podręcznika pokazuje, że miał z fleksją spore kłopoty: podawał 4, 5 lub 6 form przypadkowych, nie umieścił żadnego komentarza, z czego wniosek, że całość wykładu musiała najprawdopodobniej obciążać lektora. W odmianie rzeczowników wzorował się na gramatykach łacińskich – przypadków jest maksymalnie sześć, jednak nie zostały one ani nazwane, ani ponumerowane. Po formach można odtworzyć zastosowany przez autora wzorzec, który w rodzaju męskim wyglądałby następująco:

Ten pan/chłop/człowiek/ptak⁶
Tego pana/człowieka/ptaka
Temu panu/chłopu/człowieku/ptaku
Tego pana/chłopa/człowieka/ptaka
O panie/chłopie/człowiecze/ptaku
Od tego pana/chłopa/człowieka/ptaka.

Kolejno następujące po sobie przypadki to Nominativus, Genetivus, Dativus, Accusativus, Vocativus i Ablativus. Tego ostatniego nie ma w języku polskim, aczkolwiek przez dłuższy czas – wzorując się na łacinie – tworzono takie formy w polszczyźnie, łącząc formę dopełniacza z przyimkiem *od*. Poniżej przedstawiam fragment „Polskich książeczek...” przedstawiający odmianę rzeczowników męskich.

Ryc. 1. Odmiana rzeczowników rodzaju męskiego w „Polskich książeczkach...” z roku 1539, Wokabularz..., Toruń 1595

⁶ W tekście artykułu w przytoczeniach pisownia została uwspółcześniona.

Jedynie cztery formy podano przy odmianie rzeczownika rodzaju żeńskiego z zamkiem dzierżawczym *twoja matka*: *twoja matka*, *twej matki*, *twojej matce*, *od twojej matki* (brak Vocativu i Accusativu), natomiast pięć w odmianie *moja matka*: *moja matka*, *mojej matki*, *moję matkę*, *o moja matko*, *od mojej matki* (brak Dativu). Kolejno podane są przykłady deklinacji: *nasz pies* (6 form) i *wasz koń*. Z nieznanymi powodami brak wzorca odmiany rzeczowników rodzaju nijakiego. Trudno było nauczyć się odmiany rzeczowników polskich z omawianej pracy. Być może jej autor nie znał dobrze podręczników gramatyki łacińskiej, tylko przypominał sobie część tego, czego się niegdyś nauczył. A może nie był wystarczająco dokładny – trudno znaleźć właściwą przyczynę. Nic nie wskazuje na to, że anonimowy autor chciał uporządkować rzeczowniki choćby pod względem rodzaju gramatycznego, o wzorcach deklinacyjnych nie wspominając. Różna liczba przypadków w odmianie wyrazów poszczególnych rodzajów dowodzi, że nie starał się być konsekwentny w pokazywaniu gramatyki, a był wręcz chaotyczny. Tak wyglądały pierwsze znane zmagania z deklinacją języka polskiego.

Zupełnie inaczej przedstawia się to w pracy Piotra Statoriusa-Stojeńskiego „*Polonicae Grammatices Institutio...*” wydanej w Krakowie w roku 1568. Była to pierwsza gramatyka języka polskiego, napisana po łacinie, przeznaczona dla cudzoziemców, którym miała ułatwić przyswojenie języka polskiego. Jako praca pionierska musiała przetrzeć szlaki i uporać się z uporządkowaniem zasad gramatycznych języka polskiego⁷. I Statoriusowi częściowo się to udało, aczkolwiek nie jest to dzieło przejrzyste i łatwe w odbiorze. Zgodnie z ówczesnym podejściem i stanem wiedzy o języku wzorem była gramatyka łacińska Aeliusa Donatusa⁸. Statorius-Stojeński wzorował się na „*Ars maior*” tego rzymskiego autora, dlatego też punktem wyjścia jest sześć przypadków, w związku z czym od razu musiał w jakiś sposób zaradzić większej liczbie form przypadkowych w języku polskim⁹. W obręb Ablativu włączył więc trzy formy: Ablativus, czyli dopełniacz z przyimkiem *od*, Instrumentalis oraz Locativus, np. Ab. *herbu/herbem/herbie*.

⁷ O Statoriusie tak pisał Z. Klemensiewicz: „najszanowniejsze miejsce wśród gramatyków doby średniopolskiej należy przyznać Piotrowi Statoriusowi-Stojeńskiemu” (1974:412).

⁸ Por. Olesch 1992, tam też odesłanie do literatury.

⁹ Język łaciński ma sześć przypadków, które odpowiadają siedmiu przypadkom języka polskiego (Auerbach/Dąbrowski 1964:8). O liczbie przypadków u Statoriusa tak pisała Jefimow: „Teoretycznie autor daje sobie sprawę, że ten łaciński ablativus w języku polskim pełni też funkcję instrumentalisu i lokativu. Świadczą o tym następujące cytaty: ‘oprócz sześciu przypadków, wspólnych z innymi językami, mają Polacy przypadek, który nazywam siódmym. Jego znaczenie jest takie jak ablatiwu łacińskiego zwanego instrumentalisem, chociaż przypadek ten ma i inne znaczenia’” (Jefimow 1963:224).

PARADIGMA.	
Singulariter.	Pluraliter.
N. Herb/	N. Herby/
G. Herbu/	G. Herbow/
D. Herbom/	D. Herbom/
Ac. Herb/	Ac. Herby/
V. Herbie/	
Ab. Herbu/ Herbem/	Ab. Herbow/ Her-
	by/ Herbiech.

Ryc. 2. Odmiana słowa *herb* w gramatyce Statoriusa-Stojeńskiego z roku 1568, <http://www.pbi.edu.pl>

Zauważając różnicę między liczbą przypadków w łacinie i polszczyźnie, cytowany autor wprowadza określenie *septimum casus*. Ablativus opatrzony jest komentarzem, w którym Statorius odnotowuje podobieństwo do dopełniacza i biernika (w odniesieniu do rzeczowników męskich żywotnych) – identyczne formy polskie mają różne odpowiedniki w łacinie – oraz przykładami: *Masz to dobrodziejstwo od pana mego; Idzie drogą. Kijem mię ubił; Mam w Panu Bogu nadzieję. Nie masz chleba w domu. Nie kupuj kota w worze* (s. 68–69). Łącznie zostały ujęte formy polskiego Instrumentalu, Locativu i Genetivu. Zgodnie z podziałem łacińskim Statorius wprowadza trzy deklinacje według rodzajów, przy czym paradygmatów – wskutek braku umiejętności wyróżnienia tematu fleksyjnego i końcówki – jest około 150, co jest mało przejrzyste i znacznie musiało utrudniać ich opanowanie. Są to na przykład: *herb, poborca, kielb’, koniec, kierz, pies, owies, pępek, wianek, poleć, gołąb’, drab, plac, strach, sztych, wirzch, błąd, grad* etc. Liczba przykładów jest przeogromna – rozciągają się one na kilka stron, co jest wynikiem tego, że podział Statoriusa oparty jest na zakończeniach mianownika podawanych w kolejności alfabetycznej *a tergo*¹⁰. Deklinacja druga – żeńska – to dwa przykłady: *szyja* i *woda*. Trzecia zaś – nijaka – ma ich nieco więcej: *łoże, wymię, panię, wędzidło, pęto, chomąto*. Po trzech deklinacjach rodzajowych pojawia się odmiana wyrazów *oczy* i *uszy* oraz, oddzielnie, *Anomala* – *człowiek (człek)* – *ludzie* oraz *pluralia tantum* (*usta, gody, widły, pochwy, drzwi, księgi* i in.). W taki sposób pierwsza gramatyka języka polskiego porządkuje odmianę rzeczownika.

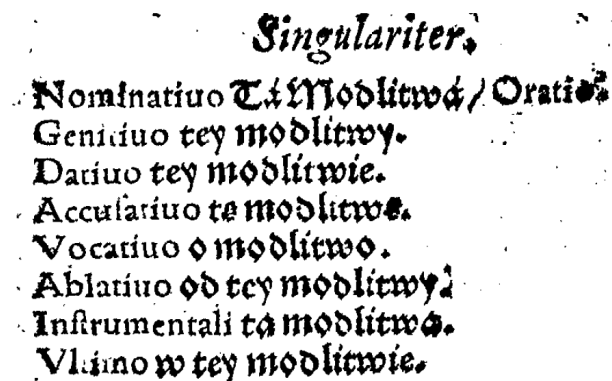
Dwadzieścia sześć lat później (w roku 1594) w Gdańsku ukazała się druga gramatyka polska autorstwa Mikołaja Volckmara „Compendium linguae Poloni-

¹⁰ Zwoliński (1952:378) dość ostro pisze o “niedoleństwie terminologicznym” Statoriusa. W pracy z roku 1953 podaje liczbę 198 rzeczowników rodzaju żeńskiego i 70 rodzaju żeńskiego „uszeregowanych alfabetycznie a tergo” (Zwoliński 1953:273).

cae”. Gramatyka ta została napisana po łacinie. Według badań porównawczych przeprowadzonych przez P. Zwolińskiego Volckmar „bez skrupułów skrócił dziełko poprzednika”, tj. Statoriusa-Stojeńskiego, „zmieniając tylko drugorzędne szczegóły i całkowicie opuszczając składnię” (Zwoliński 1956:2, 311). Zgola odmiennie i chyba sprawiedliwiej ocenia dziełko Volckmara Regina Jefimow. Porównując dokładnie obie gramatyki, stwierdza, że opracowanie Volckmara różni się od gramatyki Stojeńskiego: 1) stanem języka polskiego; 2) umiejętnością opisywania i objaśniania zjawisk językowych; 3) strukturą formalną. W konkluzji Jefimow stwierdza, że „Compendium” Volckmara uznaje za kontynuację dzieła Stojeńskiego, a nie za „plagiat” (Jefimow 1963).

Volckmar dzieli rzeczowniki na rodzaje według zakończenia mianownika, podaje trzy liczby (pojedynczą, dualis i mnogą), „rozszerza liczbę przypadków do ośmiu” (Jefimow 1963), ponieważ podaje potrójny ablativus: Ablativus proprius, Ablativus instrumentalis oraz Ablativus ultimus. Volckmar wyróżnia cztery deklinacje – męską, żeńską i nijaką oraz rzeczowników męskich zakończonych na *-a* (*poborca*).

Ryc. 3. Odmiana rzeczownika *modlitwa* w gramatyce Nicolausa Volckmara „Compendium linguae Polonicae...”

Wzorcowymi rzeczownikami są w poszczególnych deklinacjach: *król*, *koniec*; *modlitwa*, *poborca*, *noc*; *pole*, *szczenie*, *znamię*. Według obecnych kryteriów to kolejno: rzeczownik męskoosobowy miękkotematowy (*król*) oraz niemęskoosobowy miękkotematowy z *e* ruchomym (*koniec*); rzeczownik żeński twar-dotematowy (*modlitwa*), rzeczownik męskoosobowy twar-dotematowy zakończony na *-a* (*poborca*) oraz żeński miękkotematowy z synkretyzmem M=B. I. poj. (*noc*). Obrazuje to niewielką jeszcze świadomość różnorodności typów deklinacyjnych, w związku z czym brak przykładów na inne zakończenia tematów. Rzeczowniki rodzaju nijakiego obejmują typ miękkotematowy (*pole*) i miękkotematowy oparty na trzech tematach fleksyjnych (*szczenie*, *znamię*) (Morfologia 1984:227–228, 262). W tabeli 2 przedstawione zostało porównanie

klas paradygmatów fleksyjnych rzeczowników pojawiających się w omawianych podręcznikach gramatyki, przy czym punktem odniesienia – jak już wspomniano – była „Morfologia” z roku 1984.

Inny Francuz wydaje w roku 1649 pracę „Grammatica seu institutio Polonicae linguae...”. Był to znawca języków orientalnych Franciszek Mesgnen-Meniński, autor gramatyki języka włoskiego i języka francuskiego, tłumacz języka tureckiego w służbie króla polskiego i cesarza austriackiego, autor słownika tureckiego. „Meniński wymienia siedem przypadków: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus i ultimus casus”¹¹. Jest to postęp wobec ustaleń wcześniejszych gramatyków, podających osiem przypadków w języku polskim. Meniński ma trzy deklinacje rzeczownika według rodzajów. Oto przykład odmiany rzeczownika rodzaju żeńskiego zakończonego na *-a*:

Exemplum primum Nominum in á.

Bába / Annus, Senula.

Singulariter.		Pluraliter.
Nom: <i>Bába.</i>	}	Nom: <i>Báby.</i>
Genit: <i>Báby.</i>		Genit: <i>Bab.</i>
Dat: <i>Bábie.</i>		Dat: <i>Bábom.</i>
Accus: <i>Bába.</i>		Accus: <i>Báby.</i>
Vocat: <i>Bábo.</i>		Voc: <i>Báby.</i>
Abl: <i>Bába.</i>		Abl: <i>Bábami.</i>
Vlt: <i>Bábie.</i>		Vlt: <i>Bábách.</i>
	Dual: <i>Bábie.</i>	

Ryc. 4. Odmiana rzeczowników żeńskich w gramatyce Franciszka Mesgnen-Menińskiego

Przykład w rodzaju męskim to odmiana imienia *Jan*. W rodzaju żeńskim pojawia się *baba*, *ulica*, *koronacja*, *pani* oraz rzeczownik rodzaju męskiego *poborca*; rodzaj niejaki ilustrują rzeczowniki: *naczynie* i *ramię*.

Również w Gdańsku Sigismund Kontzewitz-Kotzer wydaje w roku 1668 gramatykę napisaną po niemiecku dla Niemców uczących się polszczyzny. Praca zatytułowana jest „Aperta janua polonicae linguae...”. Kontzewitz-Kotzer utrzymuje osiem przypadków, choć do siedmiu zredukował ich liczbę już wcześniej Mesgnien-Meniński. Autor „Aperta janua...” znał opracowanie Mesgniena-Menińskiego i wiedział o zredukowaniu przypadków do siedmiu, jednak uważał, że powinno ich być osiem¹², bo tak musi być, oraz z tego powodu, że istnieją dwie odrębne

¹¹ M. Musielska, Wpływ struktury gramatyki języka łacińskiego na przedstawienie gramatyki języka polskiego w XVII wieku, praca magisterska napisana pod kier. prof. Anny Dąbrowskiej, Wrocław 2004, s. 36. „Mesgnien zlikwidował *ablativus proprie sic dictus* (= do z Gen) zachowując termin *ablativus* dla instrumentalu, a lokatiwus określił słusznie jako *Ultimus casus* a nie *Ultimus Ablativus*” (Zwoliński 1956:316).

¹² Wprowadził *Ablativus primus*, *Ablativus secundus* oraz *Ablatives tertius*.

nazwy dla tych przypadków, uzasadnione jest więc ich pozostawienie (Kontzewitz-Kotzer 1668:31). Wyróżnia trzy deklinacje argumentując, że „ile jest rodzajów rzeczownika, tyle deklinacji” (1668:34). Do pierwszej deklinacji zalicza rzeczowniki kończące się spółgłoskami i wyróżnia dwa podtypy deklinacyjne: zakończone w dopełniaczu na *-a* oraz zakończone w tym przypadku na *-u*, potem stwierdza, że wszystkie rzeczowniki tej deklinacji są rodzaju męskiego. We wzorcach odmiany podaje słowa *anioł*, *dzień* i *głos*. Oto odmiana dwóch pierwszych rzeczowników w liczbie pojedynczej:

Ryc. 5. Odmiana rzeczowników *anioł* i *dzień* w gramatyce Kontzewitza-Kotzera „Aperta janua...”, s. 37

Do drugiej deklinacji zalicza rzeczowniki kończące się na *a*, *ś*, *i*, *sz*, *w* (przy w brak oznaczenia miękkości, której nie ma też w przykładach *kwew*, *marzew*, *panew*, *konew*, *chorągiew*, *brew* na stronie 29). Deklinowanymi przykładami są: *nauka*, *część*, *modlitwa* i *rzecz*. Do trzeciej deklinacji należą rzeczowniki nijakie zakończone na *e* – tu wliczone jest też zakończenie *ę*, co widać po podanych niżej przykładach – oraz zakończone na *o*. Podane wzorce to: *mieszkanie*, *państwo*, *książe*, *kurcze* (tak zapisane w mianowniku, choć w przypadkach zależnych z zaznaczeniem nosowości *książęcia*, *kurczęcia*).

Dwadzieścia jeden lat później ukazała się kolejna gramatyka języka polskiego z komentarzem niemieckojęzycznym, w której zawarto też zbiór czterdziestu jeden polskich rozmówek. Podręcznik ten napisany został przez Jana Ernestiego, wieloletniego moderatora języka polskiego we Wrocławiu. Jest to „Polnischer Donat” z roku 1689. Na ponad dwustu sześćdziesięciu stronach mieści się gramatyka, nieco więcej, bo prawie trzysta stron, zajmują rozmowy codzienne. Był to podręcznik przeznaczony dla wrocławskiej młodzieży uczącej się języka polskiego. Ernesti podtrzymuje wersję maksymalną i podaje osiem przypadków w języku polskim – Nominativus, Genetivus, Dativus, Accusativus, Vocativus,

Ablativus, Instrumentalis, Localis – oraz trzy rodzaje gramatyczne. Wyróżnia rzeczowniki żywotne.

Singulatiter.
N. Surowa Ryba. der rohe Fisch.
G. Surowey Ryby. des
D. Surowey Rybie. dem
Acc. Surowa Rybs. den
Vec. o Surowa Rybo. o du
Abl. od Surowey Ryby. von dem
Infr. Surowa Ryba. mit dem
Loc. w Surowey Rybie. in dem

Ryc. 6. Odmiana rzeczownika *ryba* w „Polnischer Donat” Jana Ernestiego, 1774, s. 68

Dobrym pomysłem dydaktycznym Ernestiego jest odmienianie przez przypadki rzeczowników wraz z przymiotnikami, co ułatwia zapamiętanie rodzaju i pokazuje – pod warunkiem trafnego doboru – pewien typ łączliwości semantycznej. Omawiany autor wybrał jako przykłady odmiany męskich rzeczowników żywotnych następujące rzeczowniki wraz z przydawkami: *głodny jastrząb, cudzy posłaniec, waleczny starościc, majątny szlachcic, wesoły gracz, wierny sąsiad, stary filozof, zły duch, wieczny miłosierny Bóg, pogańscy bogowie, bezbożny człowiek, święty anioł, zabity wół, okrutny olbrzym, roztropny wrocławianin, duży chłop, sprawiedliwy szoltys, śmiały kat, obiecany złodziej, brzydliwy żółw, nabożny ksiądz, moczony śledź* (22 przykłady). Przykładami rzeczowników nieżywotnych są: *przewrotny sposób, wzgardzony leń, jedwabny czepiec, ogrodzony sad, pożyteczny urząd, kamienny stolik, niemiecki katechizm, szczęśliwy dzień, wyżebrany dar, męski głos, pański bankiet, ciężki krzyż, nasławniejszy Wrocław, napięknieszy Toruń, namocniejszy Elbiąg, nabogatszy Gdańsk, nawiększy Królewiec* (17 przykładów). Osobno odmienione są rzeczowniki męskie zakończone na *-a*, opatrzone uwagą, że jako męskie należą do deklinacji pierwszej, lecz odmieniają się według drugiej (żeńskiej): *roztropny rajca, opatrny sędzia, bogobojny kaznodzieja* (3 przykłady). Wśród wzorów odmiany deklinacji żeńskiej pojawiają się: *surowa ryba, szeroka ulica, kosztowna biesiada, szeroka wstęga, jadowita żmija, tęga gorzalka, konczata strzala, latana szata, postna potrawa, wdzięcznie pachnąca róża, poważna oracja, odnowiona majątność, utracona cześć, nierówna cześć, szeroka drab, ciemna noc, woskowana nić, skryta kądziel, zardzewiała broń, spustoszona wieś, ulapiona mysz, odebrana chorągiew, ulamana gałąź* (23 przykłady). Osobno podane są rzeczowniki mające tylko liczbę mnogą; oprócz nazw krajów – *Rakusy, Węgry, Niemcy, Czechy, Włochy* – są też

ostre nożyczki, bursztynowe widelki, warzone jagły, strojone skrzypice, zamknięte drzwi (5 przykładów). Kolejno pojawiają się *nomina propria* (*święty Piotr, pan Andrzej, baczny Jakub, mądry Wawrzyniec; czysta Anna, bogobojna Elżbieta, panna Barbara, pani Katarzyna*). Deklinację trzecią ilustrują: *boże przykazanie, smaczne śniadanie, surowe jaje, śmieszne imię, ślepe kocię, posłuszne dziecię, pamiętne dobrodziejstwo, złośliwe oko, wybite okno* (9 przykładów). Johannes Ernesti zadbał o obfitość przykładów – ilustrują one różne zakończenia tematów i alternacje w obrębie tematów. Uczący się nie muszą się domyślać, jak odmieniać rzeczowniki danego typu, mają to bowiem pokazane w całości.

W roku 1690 Jan Karol z Jasienicy Woyna, Polak z Rusi, nauczyciel języka polskiego z Gdańska, wydaje dwie gramatyki języka polskiego: po łacinie „Compendiosa Linguae Polonicae Institutio” oraz skróconą wersję po niemiecku pod tytułem „Kleiner Lustgarten ...”, w której porównuje dobrego nauczyciela języka do Ariadny wyprowadzającej Tezeusza (= ucznia) z labiryntu – w tym wypadku labiryntu gramatyki polskiej. Podręcznik zbudowany jest z pięciu części: słowniczka, gramatyki, przysłów oraz rozmówek i krótkiego wzornika listów. W drugiej części, poświęconej gramatyce języka polskiego, Woyna wymienia trzy rodzaje rzeczownika tworzące trzy deklinacje. Jako wzory odmiany służą rzeczowniki *król i skarb*, kolejno ulubiona przez wielu gramatyków *ryba*, potem *kość, pole i ciele, słowo*.

Die II. Declination.
Decet. Substantivorum. Femininorum.
Paradigma I

Sing.	Plur.
N. Rybá der Físch	Ryby die Fische
G. Ryby des Fisches	Ryb der Fische
D. Rybie dem Fische	Rybom den Fischen
Ac. Rybę den Fische	Ryby die Fische
V. Ryba, o du Fische	Ryby o ihr Fische
Ab. Rybá mit dem Fische	Rybami mit den Fischen
W. Rybie in dem Fische	Rybách in den Fischen

36

Ryc. 7. Odmiana rzeczownika *ryba* w „Kleiner Lustgarten”
 J.K. Woyny, s. 203

W ujęciu Woyny jest siedem przypadków, przy czym narzędnik nazwany został Ablativem, miejscownik zaś opatrzono nazwą Ultimus.

W roku 1720 ukazał się chętnie wykorzystywany i wielokrotnie wydawany „Enchiridion Polonicum...” Johanna Monety¹³. Wysoka ocena tego niemieckojęzycznego podręcznika wynikała nie tylko z przejrzystego układu, ale również z powo-

¹³ W tym opracowaniu korzystam z wydania trzeciego i czwartego z roku 1771 i 1774.

du umieszczenia w jednym tomie informacji częstokroć wcześniej rozproszonych po różnych wydawnictwach – gramatyki, słowniczków, zbioru przysłów, wzorów listów, rozmówek i tytułatury. Spowodowało to znaczne zwiększenie objętości podręcznika – wydanie z roku 1771 obejmuje 670 stron, a trzy lata późniejsze wydanie czwarte, opracowane przez Daniela Vogla ma już ponad 880 stron. W obrębie deklinacji rzeczownika wyróżnia się siedem przypadków: Nominativus, Genitivus, Dativus, Accusativus, Vocativus, Instrumentalis, Localis. Usunięcie Ablativu wydawcy komentują następująco – nie ma go, ponieważ jest jednakowy pod względem formy z dopełniaczem i należy jedynie dodać przyimek *od*. Ultimus casus może być nazwany Localis, ponieważ zwykle oznacza on miejsce, przy czym zawsze musi wystąpić przyimek *w*, *na*, *po*. W przypadku tej gramatyki mamy powtórzoną za Mesgnienem taką liczbę i takie nazwy przypadków, jakie są obecnie. Moneta podaje też trzy rodzaje gramatyczne i tyleż deklinacji. Przykładami pierwszej deklinacji są rzeczowniki: *król*, *lud* (pl. *ludzie*), *skarb*¹⁴. Drugą deklinację ilustrują: oczywiście *ryba*, ponadto *harfa*, *piwnica*, *róża*, *kość*, *nić* oraz *pani*¹⁵. Trzecią deklinację – *pole*, *imię*, *cielę*, *dziecię*, *gąście* (‘eine junge Gans’), *słowo*, *niebo*, *oko*¹⁶. Kolejno pojawiają się *Nomina Defectiva*, czyli rzeczowniki występujące tylko w liczbie pojedynczej, oraz *Anomala* – rzeczowniki, które częściowo mają tylko liczbę pojedynczą, a częściowo tylko liczbę mnogą, na przykład *ludzie*, *człowiek*. Do anomalii zalicza też rzeczowniki *Niemcy*, *Czechy*, *Włochy*, *Węgry*, *Inflanty*; *usta*, a także *gromnice*, *pieniądze* i *świętki*. Nieodmienne w liczbie pojedynczej są rzeczowniki zapożyczone z łaciny *gimnazjum*, *wotum*.

Die zwente Declination handelt vom Genere Feminino.

1. Exempel.

Singulariter.

N. Ryba der Fisch.

G. Ryby des Fisches.

D. Rybie dem Fische.

Acc. Rybę den Fisch.

V. o Rybo o du Fisch.

Inst. Rybą mit dem Fische.

Loc. w Rybie in dem Fische.

Ryc. 8. Odmiana rzeczownika *ryba* w „Enchiridionie Polonicum” J. Monety, wyd. z roku 1774, s. 37

¹⁴ W wydaniu czwartym dochodzą do tego *krogulec*, *chrześcijanin*, *kachel*, a także *szlachta*, *bracia*, *ludzie*, *pieniądze* oraz *drzwi*.

¹⁵ W wydaniu czwartym *zbójca*, *suknia*, *loteria* oraz *mość*.

¹⁶ W wydaniu czwartym jedynie *pole*, *cielę* i *słowo*.

Tak więc w bardzo popularnej książce wydawanej w osiemnastym i na początku dziewiętnastego wieku liczba przypadków jest dostosowana do języka polskiego, a podane wzorce deklinacyjne są dobrze przemyślane.

Z przełomu wieku XVIII i XIX pochodzi opracowanie Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza „Polnische Sprachlehre für Deutsche” (wydanie drugie 1805), w którym część gramatyczna jest dość szczupła. Zawarta jest w niej informacja o trzech rodzajach rzeczownika oraz o siedmiu przypadkach; autor zastosował nazwy łacińskie (Nominativ, Genitiv, Dativ, Accusativ, Vocativ, Instrumental, Local). Przykładami pierwszej deklinacji są rzeczowniki: *Jan, pan, koń, wół, dąb*; drugiej – *królowa*, tradycyjnie *ryba*, a także *mowa, praca, panna, ręka*. Deklinację nijaką ilustrują rzeczowniki *pole, jabłko, zwierzę, słowo*. Ważnym krokiem naprzód w przypadku tej gramatyki było rozróżnienie tematów zakończonych głosem twardym i miękkim oraz wydzielenie końcówek (Czelakowska 2010:19).

T a b e l l e

der

zweiten Declination in Beyspielen

Singular.	Singular.
N. Krolowā die Königin.	Ryba der Fisch.
G. Krolowey, contr. Krolowy der Königin.	Ryby des Fisches.
D. Krolowey, contr. Krolowy der Königin.	Rybie dem Fisch.
A. Krolowā die Königin.	Rybe den Fisch.
V. o Krolowo o Königin.	o Rybo o du Fisch.
I. z Krolowā mit der Königin.	z Rybā mit dem Fisch.
L. w Krolowey od. w Krolowy in der Königin.	w Rybie in dem Fisch.

Ryc. 9. Odmiana rzeczownika *ryba* w gramatyce Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza, Ch.C. Mrongowius, „Polnische Sprachlehre für Deutsche” 1805, s. 23

Pochodząca z roku 1857 „Anleitung zur Erlernung der polnischen Sprache” powstała w ramach serii podręczników do nauki języków obcych¹⁷. Jest to bardzo obszerna książka – na ponad pięciuset sześćdziesięciu stronach mieszczą się dwie części – I. Część praktyczna i II. Część teoretyczna. Pierwsza składa się z 92 lekcji, druga jest znacznie skromniejsza – na 94 stronach przedstawiona jest gramatyka polska w skrócie. Autor podaje dwie deklinacje: męską i żeńską;

¹⁷ Według wydawcy powstało kilkanaście podręczników i gramatyk różnych języków przeznaczonych nie tylko dla Niemców, a napisanych taką samą metodą.

według niego deklinacja nijaka w liczbie pojedynczej przybiera formy deklinacji męskiej, a w liczbie mnogiej deklinacji żeńskiej.

W deklinacji męskiej podane są przykłady: *biskup, dobrodziej, kret, koń; dwór, owoc; mąż, bęben; rodak, znak i poganin*. Deklinację żeńską reprezentują: nieoceniona *ryba*, ponadto *noga, ziemia, praca, suknia, Marysia, prowincja, akademia; artysta, wojewoda; pani, dłoń, odzież*. Rzeczowniki nijakie to *słowo, pole, brzemień, jagnię*.

W części teoretycznej podane są tylko zlatynizowane nazwy przypadków: *Nominativ, Genitiv, Dativ, Accusativ, Vokativ, Instrumental, Localis*, natomiast w praktycznej występują w trzech językach (po niemiecku, po łacinie i po polsku): *Subjectsfall, Nominativ, Mianownik; Gattungsfall, Genitiv, dopełniacz; Zweckfall, Dativ, Celownik; Objectsfall, Accusativ, Biernik; Ruffall, Vocativ, Wołacz; Prädikatsfall, Instrumental, Narzędnik; Ortsfall, Local, Miejscownik*. Omawiana praca powstała w drugiej połowie XIX wieku, w czasie, kiedy polska terminologia gramatyczna była w zasadzie ustabilizowana, nauczanie języków obcych stawało się coraz bardziej profesjonalne, a znający język polski cudzoziemcy nie byli jedynymi osobami piszącymi gramatyki polszczyzny, jak to było w okresie od XVI do połowy XVIII wieku.

1. Wörter mit der weiblichen Endung - a.

Der Charakter ein
Härtling.

Der Charakter ein
Kehlant.

Singular.

N. Ryba, der Fisch.
G. Ryby.
D. Rybie.
A. Rybę.
B. Rybo.
J. Rybą.
Ł. (o) Rybie.

N. Noga, der Fuß.
G. Nogi.
D. Nodze.
A. Noge.
B. Nogo.
J. Noga.
Ł. (o) Nodze.

Ryc. 10. Odmiana rzeczowników *noga* i *ryba* w gramatyce Moritza Joela

Tabela 2 zestawia dziesięć omawianych tu gramatyk, podając zawarte w nich przykłady, ilustrujące poszczególne paradygmaty fleksyjne. Punktem odniesienia są klasy paradygmatów fleksyjnych z tzw. żółtej gramatyki akademickiej (Morfologia 1984). Wybrana została gramatyka współczesnego języka polskiego, ponieważ zawiera pełen repertuar wzorców deklinacyjnych rzeczownika, widać więc wyraźnie, co we wcześniejszych opracowaniach zostało pominięte, a co uwzględniono. Z 28 klas paradygmatów fleksyjnych pięć nie zostało uwzględnionych w żadnej z omawianych gramatyk. Są to rzeczowniki męskoosobowe: klasa 6 (typ *Fredro*), klasa 11 (typ *profesorostwo*), klasa 13 (typ

Jaśko); męskożywotne miękkie na *-o* (klasa 19; typ *piesio*), męskonieżywotne miękkie na *-o* (klasa 23; typ *nosio*). Pominięcie tych klas przez dawne gramatyki jest zrozumiałe: są to rzeczowniki o zakończeniach nietypowych dla rodzaju męskiego, ponadto nie tak często używane. Nieznajomość ich odmiany nie wpływała w dużym stopniu na umiejętności komunikacyjne uczących się. Natomiast jedyną kategorią uwzględnioną przez wszystkich autorów były rzeczowniki żeńskie samogłoskowe twar-dotematowe (typ *ryba*). Jedynie najwcześniejszy podręcznik („Polskie książeczki”) nie podał wzoru odmiany rzeczowników nijakich miękkotematowych (typ *pole*). Liczba klas paradygmatów fleksyjnych pokazanych przez poszczególnych autorów jest bardzo różna, przy czym brak korelacji między upływem czasu a zwiększającą się liczbą klas: największą ich liczbę zawiera „Polnischer Donat” Johanna Ernestiego z roku 1689 – aż 21, kolejno gramatyka Joela z roku 1857 – 17 (prawie 170 lat później). Jako następny plasuje się dużo wcześniejszy Statorius-Stojeński (1568) – 16 klas i zaraz po nim Mesgnien-Meniński z roku 1649 (15 klas). Johannes Moneta w „Enchiridionie polonicum” (1720, 1774) podaje 14 klas, a 12 klas umieszcza Mrongowiusz (1805). Jedynie 10 ma Kontzewitz-Kotzer (1668), zaś osiem jest u wcześniejszego Volckmara (1594). Siedem podał Jan Karol z Jasienicy Woyna (1746), a sześć umieszczono w najstarszym anonimowym opracowaniu (1539, 1566, 1599). Ten sinusoidalny układ pokazuje brak kumulowania przykładów klas paradygmatów fleksyjnych przez kolejnych autorów, a tym samym ich swoistą niezależność w doborze wzorców fleksyjnych. Na koniec omawiania Tabeli nr 2 podaję jako ciekawostkę rzeczowniki najchętniej stosowane jako przykłady poszczególnych typów fleksyjnych. Najczęściej pojawia się *pole* (6 razy), kolejno ulubiona *ryba* (5 razy), *pan*, *król* i *słowo* (po 4 razy), *kość*, *noc*, *poborca*, *pan*, *człowiek*, *wół*, *pies*, *koń*, *skarb*, *koniec*, *oko* (po 3 razy), *modlitwa*, *panna*, *praca*, *ulica*, *suknia*, *kądział*, *wieś*, *Jan*, *kat*, *ptak*, *grzech*, *jabłko*, *ucho*, *cielę* (po 2 razy). Pozostałe przykłady zostały użyte po jednym razie.

Tabela 2. Ujęcie deklinacji rzeczownikowej w wybranych dawnych podręcznikach. Klasy paradymatów fleksyjnych (wyznaczone przez identyczność końcówki mianownika I. pojedynczej). Układ zgodny z żółtą gramatyką akademicką – 28 klas w obrębie dwóch deklinacji.

	1.	2.	3.	4.	5.
Autor i tytuł/ Klasa	„Wokabularz rozmaitych i potrzebnych sentencji...”, Königsberg 1566; Toruń 1595	Petrus Statorius- -Stojenski, „Polonicae Grammaticae Institutio...”, Kraków 1568	Nicolaus Volckmar, „Compendium linguae Polonicae...”, Dantisci 1594; 1612	Franciszek Mesgien- -Meniński, „Grammatica seu institutio Polonicae linguae”, Dantisci 1649	Sigismund Kontzewitz- -Kotzer, „Aperta janua...”, Dantzig 1668
Klasa 1	<i>moja, twoja matka</i>	<i>woda</i>	<i>modlitwa</i>	<i>baba</i>	<i>nauka, modlitwa</i>
Klasa 2		<i>szuja</i>		<i>ulica, koronacja</i>	
Klasa 3				<i>pani</i>	
Klasa 4			<i>noc</i>	<i>noc, kądziel, wieś</i>	<i>część, rzecz</i>
Klasa 5					
Klasa 6					
Klasa 7		<i>poborca</i>	<i>poborca</i>	<i>poborca</i>	
Klasa 8					
Klasa 9	<i>ten, twój pan, chłop; mego ojca brat</i>	<i>*drab, *lud, *pan, *kat, lud</i>		<i>Jan</i>	<i>anioł</i>
Klasa 10					
Klasa 11					
Klasa 12	<i>człowiek</i>	<i>*mnich, człowiek, człek</i>			
Klasa 13					
Klasa 14		<i>*oracz, *gość, *stryj, *stróż</i>	<i>król, ksiądz</i>	<i>król</i>	
Klasa 15			<i>wół</i>		

Klasa 16	<i>masz pies</i>	<i>kiel, *pies, *golqb, *jastrzqb, *bocian, *trup, *lis, *kret, *chart, *kogut</i>	<i>pies</i>		
Klasa 17	<i>ptak</i>	<i>*ptak, *pajqk</i>			
Klasa 18	<i>wasz koń</i>	<i>*zrzebiec, *niedźwiedz, *wqz, *śliz, *zwirz</i>			
Klasa 19					
Klasa 20		<i>herb, *owies, *kopiec, *skarb, *grób, *ślub, *huf, *grad, *chebd, *zawód, *kociel, *popiół, *stól, *rył, *bram, *grom, *dym, *prum, *stan, *blqn, *stan, *dzwon, *pionun, *piolun, *sirp, *lep, *oszczep, *trop, *snop, *stup, *dar, *swar, *fracymier, *mir, *dwór, *mur, *kostur, *taras, *las, *czas, *wczas, *pas, *wqs, *kres, *cis, *głos, *nos, *plac, *kqł, *ocet, *aksamit, *szczył, *plot, *grunt, *laszt, *plot, *koszt, *most, *kształt, *spust, *rękaw, *dziw, *czerw, *rów, *raz, *guz</i>		<i>dwór, Kraków</i>	<i>głos</i>

Klasa 21				*pepek, *strach, *mech, *grzech, *proch, *sztych, *duch, *wirzech, *frasunek, *śnieg, *brzęk, *bok, *buk, *głóg, *targ, *ptug			<i>grzech</i>
Klasa 22				*koniec, *plac, *harc, *deszcz, *pieniądz, *żał, *chmiel, *cień, *lemiesz, *kosz, *plaszcz, *placz, *gaj, *kij, *strój	koniec	koniec, dzień	<i>dzień</i>
Klasa 23							
Klasa 24				wędzidło, pęto, chomąto		prawo, niebo	<i>państwo</i>
Klasa 25				ucho, oko		okno, jabłko, oko, ucho	
Klasa 26				łoże	pole	naczymie, jaje, pole	<i>mieszkanie</i>
Klasa 27				wymię, panię	szczenię, znamię	ramię	<i>kurczę</i>
Klasa 28							
Poza klasami						Włochy, książę	<i>książę</i>

Tabela przedstawiająca ujęcie deklinacji rzeczownikowej w dawnych podręcznikach. Klasy paradygmatów fleksyjnych (wyznaczone przez identyczność końcówki mianownika I. pojedynczej). Układ zgodny z żółtą gramatyką akademicką – 28 klas w obrębie dwóch deklinacji.

Część druga tabeli – od nr 6 do 10.

Autor i tytuł/ Klasa	6. Johannes Ernesti, „Polnischer Donat...”, Thorn 1689	7. Johann Carl von Jasienica Woyna, „Kleiner Lustgarten...”, Dantzig 1746	8. Johannes Moneta, „Enchiridion Polonicum...”, wyd. 4 przez Daniela Vogla, Breslau und Leipzig, 1774	9. Christoph Celestin Mrongovius, „Polnische Sprachlehre für Deutsche...”, Königsberg, 1805	10. Moritz Joel, „Anleitung zur Erlernung...”, 1857
Klasa 1	<i>surowa ryba; kosztowna biestiada; szeroka wstęga; tęga gorzałka; konczata strzała; latana szata; posna potrawa; czysta Anna; bogobojna Elżbieta; panna Barbara</i>	<i>ryba</i>	<i>ryba</i>	<i>ryba, mowa, panna, ręka</i>	<i>ryba, noga</i>
Klasa 2	<i>szeroka ulica; jadowna żmija; wdzięcznie pachnąca róża; poważna oracja</i>		<i>piwnica, suknia, loteria</i>	<i>praca</i>	<i>praca, ziemia, suknia, Marysia, prowincja, akademia</i>
Klasa 3			<i>pani</i>	<i>pani</i>	<i>pani</i>
Klasa 4	<i>odnowiona majętność; utraczona część; nierówna część; szeroka drab; ciemna noc; woskowana nić; skryta kądziel; zardzewiała broń; spustoszona wieś; utapiona mysz; odebrana chorągiew; utammana gałąź</i>	<i>kość</i>	<i>kość</i>	<i>kość</i>	<i>dłoń, odzież</i>
Klasa 5					<i>artysta, wojewoda</i>
Klasa 6					

Klasa 7	<i>roztropny rajca; opatrzny sędzia; bogobojny kaznodzieja; mądry Wawrzyniec</i>				<i>zbójca</i>		
Klasa 8							
Klasa 9	<i>wierny sąsiad; święty anioł stary filozof; okrutny olbrzym; duży chłop; sprawiedliwy szolęys; śmiały kat; święty Piotr; baczny Jakub</i>					<i>Jan, pan</i>	<i>biskup</i>
Klasa 10	<i>roztropny Wrocławianin</i>				<i>chrześcijanin</i>		<i>poganin</i>
Klasa 11							
Klasa 12	<i>zły duch; wieczny miłosierny Bóg; bezbożny człowitek</i>						<i>rodak</i>
Klasa 13							
Klasa 14	<i>cudzy postaniec; waleczny starościc; majątny szlachcic; wesoły gracz; obieszony złodziej; nabożny ksiądz; pan Andrzej</i>		<i>król</i>		<i>król, mość</i>		<i>dobrodziej, mąż</i>
Klasa 15	<i>zabity wół</i>					<i>wół</i>	
Klasa 16	<i>głodny jastrząb; brzydliwy żółw</i>						<i>kret</i>
Klasa 17							
Klasa 18	<i>moczony śledź</i>				<i>krogulec</i>	<i>koń</i>	<i>koń</i>
Klasa 19							

Klasa 20	<i>przewrotny sposób; wzgardzony łeb; ogrodzony sad; pożyteczny urząd; niemiecki katechizmi; wyżebrany dar; męski głos; pański bankiet; nastawniejszy Wrocław</i>	<i>skarb</i>	<i>skarb</i>	<i>skarb</i>	<i>dąb</i>	<i>dwór</i>
Klasa 21	<i>kamienny stolik; namocniejszy Elbiąg; nabogatszy Gdańsk</i>					<i>znak</i>
Klasa 22	<i>jedwabny czepiec; szczęśliwy dzień; ciężki krzyż; najpiękniejszy Toruń; nawiekszy Królewiec</i>			<i>kachel</i>		<i>owoc</i>
Klasa 23						
Klasa 24	<i>pamiętne dobrodziejswo; wybite okno</i>	<i>słowo</i>		<i>słowo</i>	<i>słowo</i>	<i>słowo</i>
Klasa 25	<i>złośliwe oko</i>				<i>jabłko</i>	
Klasa 26	<i>boże przykazanie; smaczne śniadanie; surowe jaję</i>	<i>pole</i>		<i>pieniądze, pole</i>	<i>pole</i>	<i>pole</i>
Klasa 27	<i>śmieszne imię; ślepe kocię; posłuszne dziecię</i>	<i>cielę</i>		<i>imię, cielę</i>	<i>zwierzę</i>	<i>brzemię, jagnię</i>
Klasa 28						
Poza klasami	<i>Rakusy, Węgry, Niemcy, Czechy, Włochy; ostre nożyczki; burszynowe widelki; warzone jagły; strojone skrzypce</i>			<i>szlachta, bracia, księża, drzwi</i>		

Gwiazdka (*) przy przykładach z gramatyki Statoriusa-Stojńskiego oznacza niepełny paradigmat, np. podane przez autora trzy przypadki (zwykle N, G, D) w jego podziale a tergo; jeśli podane były tylko dwa przypadki, wówczas te przykłady nie zostały wzięte pod uwagę.

Wnioski:

1. Najwięcej wzorcowych odmian rzeczownika podaje Johannes Moneta, przy czym zestaw przykładów w różnych wydaniach nieco się od siebie różni. Można przypuszczać, że Moneta uważał, iż wielość różnych wzorów odmiany przyczynia się do lepszego opanowania języka obcego. Może to być jedną z przyczyn popularności tego podręcznika.

2. Siedem przypadków w glottodydaktyce polonistycznej stabilizuje się na początku XVIII wieku, chociaż w połowie XVII wieku podejście takie widać u Mesgniena-Menińskiego. Stare przyzwyczajenia (tradycja łacińska) były jednak zbyt silne.

3. Deklinacje w analizowanych gramatykach były omawiane częściowo – brak wielu typów deklinacyjnych. Porównanie z klasami paradygmatów fleksyjnych zawartymi w „Morfologii” (1984) pokazuje, że dawne gramatyki języka polskiego dla cudzoziemców dość rozsądnie pomijały rzadko używane wzorce deklinacyjne. Robiono to intuicyjnie nawet w połowie XIX wieku (np. Joel), kiedy – zgodnie z metodą gramatyczno-tłumaczeniową i w związku z rozwojem językoznawstwa historycznego – gramatyki dla cudzoziemców były czasem niezwykle szczegółowe. Intuicyjne i zdroworozsądkowe podejście autorów dawnych gramatyk było dobre.

4. Część wyrazów stanowiących przykłady pokrywa się u kilku autorów (np. *pole, ryba, pan, król, słowo, kość*), część zaś jest oryginalna (w tym sensie, że nie pojawia się u innych jako wzorzec deklinacyjny) – np. *majętność, rzecz, panię, potrawa, mieszkanie, przykazanie*). Jest duża różnorodność przykładów.

5. Jak pokazano w tabeli 2, liczba klas u różnych autorów jest różna, przy czym czas powstania danej gramatyki nie odgrywa w tym wypadku roli.

Źródła

ERNESTI Johannes, Polnischer Donat, Welcher I. Einen guten Unterricht gibet, wie man recht lesen könne lernen. II. Eine richtige Art, durch die ordentlich eingerichteten Ab=Risse, zeigt, wie man recht Decliniren, Conjugiren sole; dabey unterschiedliche nothwendige Anmerckungen anzutreffen, und die Regeln mit täglich=üblichen Redens=Arten verstehen sind. III. Auch 41. zum täglichen Gebrauch und Übung dienliche Gespräche in sich begreiffet, welchen mit ehestem noch so viel und mehr von Kauffen und Verkauffen allerhand Waaren und Sachen handelnde nachfolgen, Thom, drucks Christian Beck, 1689.

JASIENICA WOYNA Johann Carl von, Kleiner Lustgarten, worin gerade Gänge zur polnischen Sprache angewisen werden; gepflantzet durch..., Dantzig, (Mit Thom. Joh. Schreibers Verlag und Schriften 1746).

JOEL M(oritz), Anleitung zur Erlernung der polnischen Sprache nach einem neuen und vollständigeren Plane für den Schul- und Provat unterricht verfasst von..., Lehrer der slawischen Sprachen und Literatur, Frankfurt a. M. 1857, Carl Jürgels Verlag.

- KONTZEWITZ-KOTZER Sigmund, *Aperta janua polonicae linguae, daß ist die offene Thür der polnischen Sprach. Welche also eröffnet stehet/ daß man leichtlich und bequem zur rechten y Be-greifung derselben Sprach kan gelangen. Oder: vermittelt welcher man leichtlich und bequem die Polnische Sprach recht lessen, schreiben und reden kan lernen. Denen/ so dieser Sprach gute Wissenschaft noch nicht haben/ und dennoch und derselben benötigt sind/ zu wohlge-meinten Nachtricht/ solcher Massen ververtiget und in Druck gegeben von .../ S.S.Theol. ut & Medic Studios. Dantzig in Verlegung Christian Mannesklappen/ gedrucht durch Simon Reinig Im Jahr 1668.*
- MENIŃSKI Franciszek, *Grammatica seu institutio Polonicae linguae, in qua etymologia, syntaxis et reliquae partes omnes exacta tractantur, in usum exterorum edita, Dantisci, A.D. 1649.*
- MONETA Johannes, *Enchiridion Polonicum oder Polnisches Handbuch, Gdańsk 1720; Dritte und vermehrte Auflage von Ch. Haberkant, Dantzig, Thorn und Warschau 1771 oraz vierte Auflage von Daniel Vogel, Breslau und Leipzig 1774.*
- MRONGOVIUS Christoph Coelestin, *Polnische Sprachlehre für Deutsche. Erster Kursus nebst einem Polnischen Nomenclator und Gesprächbuche von ..., Zweyte vermehrte Auflage, Königsberg 1805, bey Friedrich Nicolovius.*
- VOLCKMAR Nicolaus, *Compendium linguae Polonicae in gratiam Juventutis Dantiscanae collectum a Nicolo Volckmaro. Dantisci excudebat Martinus Rhodus, Anno 1612.*
- Wokabularz rozmaitych Sentancy y potrzebnych polskym y Niemieckim Młodzieńcom Na pożytek teraz zebrany – Ein Vocabular mancherley schönen und notwendigen Sententien, der pol-nischen und Deutschen Jugent zu nutz zusammen getragen, w Toruniu w Drukarni Andrzeia Koteniusa, Roku Pańskiego 1595. (Polskie księżeczki, Kraków 1539 u Hieronima Wietora; drugie wydanie w roku 1558 u Daubmana w Królewcu).

http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=52925&s=1 (Statorius-Stojeński).

http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=41130 (Mesgnien-Meniński).

Bibliografia

- AUERBACH Marian / DĄBROWSKI Karol, 1964, *Gramatyka łacińska*, wyd. 14 nowe, opracował Marian Goliás, Warszawa.
- ABRAHAMOWICZ Zygmunt, 1975, Franciszek Mesgnien-Meniński, hasło w: *Polski Słownik Biografi-czny*, Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk, t. XX/1, s. 464–466.
- BAJEROWA Irena, 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław/Warszawa/Kraków.
- CZELAKOWSKA Anna, 2010, *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*, Kraków.
- JEFIMOW Regina 1963, *Stojeński i Volckmar. Przyczynek do dziejów polskiej gramatyki*, w: *Język Polski* 43/4–5, s. 218–230.
- JEFIMOW Regina, 1970, *Z dziejów języka polskiego w Gdańsku. Stan wiedzy o polszczyźnie XVII wieku*, Gdańsk.
- JUREWICZ Oktawiusz / WINNICZUK Lidia / ŻUŁAWSKA Janina, 1966, *Język łaciński dla lektoratów uniwersyteckich na wydziałach humanistycznym, filologicznym, historycznym, prawnym, pedagogicznym* (wyd. V zmienione), Warszawa.
- KLEMENSIEWICZ Zenon, 1974, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- KLEMENSIEWICZ Zenon / LEHR-SŁAWIŃSKI Tadeusz / URBAŃCZYK Stanisław, 1965, *Gramatyka history-czna języka polskiego*, Warszawa.
- KORONCZEWSKI Andrzej, 1961, *Polska terminologia gramatyczna*, Wrocław.

- MECHERZYŃSKI Karol, 1833, *Historia języka łacińskiego w Polsce przez...f.d.*, W Krakowie, w drukarni uniwersytetu (Google Books).
- MORFOLOGIA: Gramatyka współczesnego języka polskiego. *Morfologia*, 1984, pod red. R. Grzegorzycowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa.
- OLESCH Reinhold, 1992, O podręcznikach języka polskiego drukowanych na Śląsku w XVIII wieku, w: *Stepień M./Urbańczyk S. (red.), Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku. Materiały z konferencji naukowej 25–29 sierpnia 1987 w Krakowie*, Kraków, s. 131–139.
- OSTASZEWSKA Danuta, 2002, *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, praca zbiorowa pod red. U. Burzywody, D. Ostaszewskiej, Katowice.
- OSTASZEWSKA Danuta / SIUCIAK Mirosława, 2002, Kontekst kulturowy warunkujący rozwój języka w siedemnastym wieku, w: *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, praca zbiorowa pod red. U. Burzywody, D. Ostaszewskiej, Katowice, s. 11–24.
- PLEBAŃSKI J[ózef] K[azimierz], 1892, *Gramatyka i grammatycy*. Encyklopedia powszechna wydawnictwa Orglebranda, Warszawa, t. X, s. 437–560.
- SKARZYŃSKI Mirosław, 2001, *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*, Kraków.
- SŁOWIŃSKI Lech, 1978, *Nauka języka polskiego w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Poznań.
- WIKARJAK Jan, 1978, *Gramatyka opisowa języka łacińskiego*, Warszawa.
- ZWOLIŃSKI Przemysław, 1952, Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku o dialektyzmach w ówczesnej polszczyźnie, w: *Pamiętnik Literacki XLIII/1–2*, s. 375–407.
- ZWOLIŃSKI Przemysław, 1953, Najdawniejsze opracowanie języka Mikołaja Reja („Wizerunek” M. Reja z r. 1558 a „Polonicae grammatices institutio” P. Stojęńskiego z r. 1568), w: *Język Polski* 33/4, s. 255–284.
- ZWOLIŃSKI Przemysław, 1956, Gramatyki języka polskiego z XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny, w: *Poradnik Językowy* 7, s. 251–260 (cz. I)/8, s. 310–321 (cz. II)/9, s. 356–369 (cz. III).